

А.Жапаров - кыргыз тилинин синтаксисиндеги көптөгөн түйүндүү, чаташ, башы ачылбаган көйгөйлүү маселелеринин чечилишин көрө билген жана аны жогорку деңгээлде ишке ашырган кыраакы, таланттуу, залкар окумуштуу болуп эсептелет. А.Жапаров - кыргыз тил илимине гана эмес, түркологияга, ошондой эле салыштырма грамматикага зор салым кошкон залкар окумуштуу. Окумуштуу жаш муундарга илимге кандай кызмат кылуунун үлгүсүн көрсөттү, өзүнүн эмгектери менен кыргыз элине баалуу мурас калтырды.

Окумуштуунун илимий фундаменталдуу эмгектери, окуу куралдары бүгүнкү күндө, келечекте да далай жаш муундарга билимдин, илимдин булагы катары өзүнүн ак кызматын өтөй бермекчи!

Колдонулган адабияттар:

1. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүм, Синтаксис. Жети жылдык жана орто мектептердин VII, VIII класстары үчүн. Биринчи басылышы. – Ф.:Кыргызмамбас,1950, 183 б.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүм, Синтаксис. Жети жылдык жана орто мектептердин VII, VIII класстары үчүн. Экинчи басылышы. – Ф.:Кыргызмамбас,1951, 211 б.
3. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүк, Синтаксис, Педагогикалык окуу жайлары үчүн. – Фрунзе. Кыргызмамбас, 1951, 123 б.
4. Жапаров А. Грамматическая структура словосочетания в современном киргизском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Москва: 1955. - С. 23.
5. Жапаров А. Главные члены предложения в современном киргизском языке.- Ф.: «Мектеп» басмасы, 1964, 272 б.
6. Жапаров А. Азыркы кыргыз тили. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси. - Фрунзе: «Мектеп» басмасы, II бөлүм, 1966-жыл, 344 б.
7. Жапаров А. “Кыргыз тилинин синтаксиси”. - Фрунзе: «Мектеп» басмасы, II бөлүм, 1979-жыл, 321 б.
8. Абдыкул Жапар. Синтаксический строй кыргызского языка. I, II том. – Бишкек: «Мектеп», 1992, I том, 429 б., II том, 351 б.
9. А.Жапаров “Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков”. – Бишкек: 2007-жыл.

УДК 81-11(575.2) (04)

Джунушалиева Г. Дж.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Джунушалиева Г. Дж.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Djunushalieva G. Dj.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**«ДИВАНИ ЛУГАТ-АТ ТҮРК» ЖАНА «КОДЕКС КУМАНИКУС» ЖАЗМА
ЭСТЕЛИКТЕРИ ЖАНА АЙРЫМ КЫРГЫЗ-КЫПЧАК ӨЛЧӨМ АТОЛОРУНУН
ТҮЮНДУРУЛУШУ**

**ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ «ДИВАНИ ЛУГАТ-АТ ТЮРК» И «КОДЕКС
КУМАНИКУС» И ВЫРАЖЕНИЯ НЕКОТОРЫХ КЫРГЫЗСКО-КЫПЧАКСКИХ
ТЕРМИНОВ ИЗМЕРЕНИЯ
«DIVANI LUGAT-AT TURK» AND «CODEX KUMANICUS» WRITTEN MONUMENTS
AND EXPRESSION OF CERTAIN KYRGYZ-KIPCAK TERM NAMES**

Аннотация: Кыргыздар менен кыпчактар бири-бирине көчмөндүк жана дыйканчылык байланышта болуп, байыркы замандардан бери саясий-экономикалык жана маданий карым-катнашта жашаган. Генетикалык жактан кыргыз тили түрк тилдеринин кыпчак тобуна кошулат. Кыпчак тобу бир нече жарым топтордон турган ондон ашуун улуттук тилдерден куралат. Кыргыз-кыпчак жарым тобуна кыргыздар жана түштүк алтайлыктар кирет. Орто кылымдарда жаралган "Дивани лугат-ат түрк" жана «Кодекс Куманикус» жазма эстеликтери теңдеши жок тарыхый булактар. Энциклопедист, аалым Махмуд Кашкаринин "Дивани лугат-ат түрк" сөздүгү түрк тилдерин өзүнчө тилдерге жана тилдик топторго бөлүшпүргөн алгачкы эмгек. XIII-XIV-кылымда жазылган «Кодекс Куманикус» же «Кыпчактардын китеби» аттуу кол жазма кыпчак тилинин кутун, ооматын камтыйт. Эстеликте эски кыпчак тилиндеги ырлар, табышмактар, баталар сакталуу. Бул материалдык байлыктар азыркы баардык түрк элдерине бирдей таандык орток мурас. Алардын тили – бизден миң жылдын ар жак, бер жагындагы аралыкты бөлүп турган тил. Андан бери тилде лексика-грамматикалык жактан гана эмес, тыбыштык түзүлүш жагынан да өзгөрүүлөр болду. Азыркы учурда жазма эстеликтерде кездешкен өлчөм атоолорунун колдонулуш чөйрөсү фольклордук чыгармаларда, тарыхый жазууларда, сөздүктөрдө, тарыхый романдарда, оозеки жана сүйлөө тилинде

Аннотация: Кыргызы и кыпчаки с древних времен жили друг с другом кочевническими и земледельческими связями и были политико-экономических и культурных отношениях. Генетически кыргызский язык относится к кыпчакской группе тюркских языков. Кыпчакская группа состоит из более чем десятки национальных языков, состоящих из нескольких полугрупп. К кыргызско-кыпчакской подгруппе относятся кыргызы и южные алтайцы. Созданные в Средние века письменные памятники «Дивани лугат-ат тюрк» и «Кодекс Куманикус» являются уникальными историческими источниками. Словарь ученого-энциклопедиста Махмуда Кашкари «Дивани лугат-ат-тюрк» является первым трудом, в котором тюркские языки были разделены на отдельные языки и языковые группы. Рукопись «Кодекс Куманикус» или «Книга кыпчаков», написанная в XIII-XIV веках, содержит слова и выражения кыпчакского языка. В памятнике хранятся старинные кыпчакские песни, загадки, благословения. Эти материальные ценности в равной степени принадлежат всем современным тюркским народам и служат общим наследием. Их язык-это язык, который отделяет нас на расстоянии более тысячи лет. С тех пор в языке произошли изменения не только в лексико-грамматическом отношении, но и в звуковой структуре. В настоящее время область применения терминов измерения, встречающихся в письменных памятниках, часто встречается в фольклорных произведениях, исторических записях, словарях, исторических романах, устной речи.

Abstract: The Kypchaks were connected to each other by nomadism and agriculture, and lived in political, literary and cultural relations since modern times. Genetically, the Kyrgyz language belongs to the Kypchak group of Turkic languages. The Kypchak group is made up of about ten national languages, consisting of several semi-assistants. The Kyrgyz-Kipchak half-group

includes Kyrgyz and Southern Altai. The «Divani Lugat-at Turk» and «Codex Cumanicus» written monuments created in the Middle Ages are unparalleled historical sources. Encyclopedist Mahmud Kashkari's dictionary «Divani lugat-at Turk» is the first work that divides Turkish languages into separate languages and language groups. The manuscript «Codex Cumanicus» or «Book of the Kipchaks» written in the XIII-XIV centuries contains the words and phrases of the Kypchak language. Songs, riddles, and blessings in the old Kypchak language are preserved in the monument. These material treasures are the common heritage of all modern Turkic peoples. Their language is a language separated from us by more than a thousand years. Since then, the language has been changed not only in terms of vocabulary and grammar, but also in terms of sound structure. At the present time, the world of dimension names found in written records is often found in folk works, historical records, dictionaries, historical novels, and colloquial language.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, кыпчак тили, Дивани лугат-ат түрк, Кодекс Куманикус, жазма эстелик, өлчөм атоолору, сөздүк, жуп, бир кат, катар, төрткүл, жарым, аршын ж.б.

Ключевые слова: кыпчакский язык, кыргызский язык, Дивани лугат-ат тюрк, Кодекс Куманикус, письменный источник, термины измерения, словарь, пара, одна буква, ряд, четверть, половина, аршин и др.

Keywords: kypchak language, Kyrgyz language, Divani dictionary-at Turkish, Codex Cumanicus, written record, names of dimensions, dictionary, even, single letter, row, quarter, half, arshin, etc.

Дүйнөлүк тилдерди тектештирүүдө окумуштуулар кыргыз тилин түрк тилдеринин кыпчак тобуна кийирет. Кыпчак тобу бир нече жарым топтордон турган ондон ашуун улуттук тилдерден куралат. Кыпчактар Иртыштан Дунайга дейре жайылып, азыркы кыргыздын курамындагы үркөрдөй урук-уруулардын да эне тили болгон. Бул кыргыз-кыпчак жарым тобуна кыргыздар жана түшүк алтайлыктар кирет. Кыпчактар менен кыргыздар бири-бирине байланышта жашап келишкен.

Кытайлык кыргыз тарыхчысы Анвар Байтурдун маалыматында: "Орто кылымда тянь-шандык кыргыз урууларынын чоң бир бөлүгүн ээлеген кыпчактар байыркы ханзу (кытай) тарыхы маалыматтарында Орто Азиянын чыгыш түндүгүндөгү каңгылардын району менен Эдил өзөнүнүн аралыгында жашап, кыпчак уруусу өз доорунда бир топ урууларды камтыган кеңири территорияга таралган жана Орто Азиянын коомдук-саясий турмушунда чоң роль ойногон", -дейт [1. 3]. Бизге белгилүү болгон тарыхый маалыматтарга таянганда, кыпчактар менен кыргыздар бири-бирине байланышта жашап келишкен жана эки эл байыркы замандардан бери карым-катышта болгон.

“Кодекс Куманикус” эстелигин изилдөөчү Р. Коңурбаеванын белгилөөсүндө: "Бүгүнкү күндө кыргыз элинин курамында кыпчактар ичкилик уруулары катары Кыргызстандын Чүй областынын Аламүдүн районунда, Ош областынын батыш бөлүгүндө, Жалал-Абад областынын кээ бир айылдарында, Баткен областы бүтүндөй, Тажикстанда, Өзбекстанда жана Кытайда жашаган кыргыздардын курамын түзөт. Кыпчактар ошондой эле Египет менен Сирияда, Батыш Украина менен Чыгыш Европада жашашкан. Конуш алган жагынан географиялык биримдиги жоктугуна байланыштуу кыпчактар жашаган аймактарына жараша ар түрдүү аталышкан..." [2. 13]. Ошентип кыпчактар Кыргызстандын жети дубанына таруудай чачырап жайгашкан уруу. Ааламдагы кыпчактын түрү дагы бир кыйла: армян кыпчактары, калмак кыпчактары, венгр (мадьяр) кыпчактары, мамлюк (Мисир) кыпчактары, дербент (Түндүк Кавказ) кыпчактары ... Кыпчак уруу (эриш-аркак этникалык

бөлүк) макамында он чакты түрк тилдүү улуттун уюткусунда учурайт.

Махмут Кашкаридин "Дивани лугат-ат түрк" жазма эстелиги түрк тилдерин өзүнчө тилдерге жана тилдер топторуна бөлүштүрүүнүн алгачкысы деп айтылып келет. Улуу аалым: «Ар бир түрк урууларынын эсепсиз көп уруктары болуп, алардын саны Алла Тааланын өзүнө гана маалым. Мен булардын эң негизгилерин, чоң урууларын жаздым, майда урууларын жазганым жок. Огуз түркмөндөрүн кичи урууларына чейин китепке кийирдим, анткени аларды билүүгө ынтызарлар көп болчу. Рум өлкөсүнөн күн чыгышка карата бардык түрк урууларынын туурар жайларын катары менен көрсөтүп өттүм», - деп жазган [3. 14]. Бул тууралуу М. Муталибовдун "Дивани лугат-ат түрк" котормосунда берилген маалыматтар боюнча: "Кыргыздар бир түрк тайпасы, караханийлер доорундагы 24 чоң тайпанын бири экендиги жана кыргыз, кыпчак, огуз, ягма, чигил, играк тилдери бүт бойдон түркчө" [4. 66] деген маалыматтар бар.

Кыргыз-кыпчак жана жалпы эле түрк элдеринин турмуш тиричилиги дайыма эле көчмөндүк менен аныктала бербестен, отурукташкан эл катары жашаган жерлери ошол аймактар болуп, дыйканчылык өнөрлөрүн аркалаган коңшулар менен саясий-экономикалык жана маданий карым-катнашта жашаган доорлорду башынан кечиришкен. Ошону менен бирге маданий дөөлөттөрдү жаратууга жетишкен. Кыпчактардын "Кодекс Куманикус" жазма эстелиги кыргыздардын тарыхына да, маданиятына да түздөн-түз тиешеси бар.

XIII-XIV-кылымдагы «Кодекс Куманикус» же «Кыпчактардын китеби» аттуу кол жазма кыпчак тилинин кутун, ооматын камтыйт. Кыпчактардын бул мурасында: эски кыпчак тилиндеги ырлар, табышмактар, баталар сакталуу. Кызыккан кыргыз окурмандар кыйналбай окуп, маанисин боолголоп түшүнсө болот. Бул эмгектин бир нускасы Франческо Петрарка тарабынан 1303-жылы Венециядагы Сан-Марио китепканасына тапшырылган. «Кодекс Куманикусту» латын тилинен которгондо "Кумандардын китеби" – Кыпчак тилинин сөздүгү, жалпы кыпчак тили тууралуу жыйнак деген маанини туюнтат. Кол жазма бир бүтүн китеп эмес, бири-бирине ырааттуу байланышы жок майда-майда бөлүктөн турат, бирок анын баары бир мукабага бириктирилген [2. 10].

Окумуштуулар кол жазманын мазмунуна, графикалык жана тилдик өзгөчөлүктөрүнө карай салттуу түрдө эки бөлүккө бөлүшкөн: биринчи бөлүгү 40 топко бөлүнүп, 1-111-бетке чейин бир кишинин колу менен жазылган – **италияча** деген бөлүккө "**сүйлөшмө**" аталышын беришкен. Экинчи бөлүгү – **немисче** деп аталып, "**миссионердин**" китеби 111-164-беттерде Библиядан (Инжилден) үзүндүлөр берилип, сөздүктөргө арналат. Анда куманча-латынча, персче-латынча, немисче-латынча, эски латынча, жаңы латынча сөздүктөр жана Венгер академиясы бастырып чыгарган эмгектердин тизмеси берилген.

Ал эми биз изилдөөгө ала турган сандык маанидеги аталыштарды «Кодекс Куманикустун» эки лексикалык тобунан кездештирүүгө болот. Шарттуу түрдө биринчи бөлүктөгү тематикага кирген лексемалардын курамында жалпы түрк сөздөрү менен катар кээде кабыл алынган сөздөр да кездешет. Алар тыбыштык өзгөчөлүктөр менен кабыл алынган: «Кодекс Куманикуста» кездешкен айрым сан өлчөмдүк атоолорду "Дивани лугат-ат түрк" сөздүгүндөгү маанилери менен салыштырып карап көрсөк: Кодекс Куманикуста: жифт - жуп [2. 99]. Бул аталышта фонетикалык айырмачылык байкалат, кыргыз тилинин сөздүк корунда жуп атоосунда кездешет. Жуп эки нерседен турган бир бүтүндүн түгөйү, эки даананын бири, эки нерседен турган бир түгөй, жалгыз эмес экөө, түгөйлөш деген сандык маанини туюндурат.

Дивани лугат-ат түрктө да бул атоо жолугат: жуп - кесилген нерсе. "бир жуп иигил" -

Бир кесим тутмач. Бул сөз ошондой эле ар бир камырдан жасалган кесменин кесиндисине айтылат [5. 563. 1691].

Кодекс Куманикуста: биркат – бир кат, бир катар;

экки кат – эки кат, эки катар, эки кабат;

экки кат – эки кат, эки катар, эки кабат сыяктуу атоолор кездешет.

Экки кат термини түп нускада эки жолу кайталанып берилет. "Кодекс Куманикустун" латынча вариантыда "simplex" да, "duplex" да эки кат деп көрсөтүлгөн, бирок латын сөздүгүндө "simplex – одинарный" маанисин түшүндүрөт. Бул өңүттөн алып караганда "simplex – бир кат", "duplex – эки кат". Азыркы кыргыз тилинде эки кат кош бойлуу аялга карата дагы колдонулат [2. 99].

Дивани лугат-ат түрктө: кат - бүгүш, бырыш. Мисалы: тон каты - тондун бырышы, кабаты. кад рак - тоонун бүктөөсү, колоту [5. 565. 1703].

Бул атоо эсептик бир жана эки саны менен берилип, бир нерсенин кабаты, бир нече беттен турган катмары, бир каттан, эки каттан турат сыяктуу маанини туюндурат.

Кодекс Куманикуста: төрткүл – төрткүл, төрт бурчтук. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде ушул эле формада сакталып, төрткүлүн төрт кат уруптур фольк. 3. городище (развалины древнего населённого пункта); бузулган эски төрткүлдөй атандын шаар-калаасы фольк." деген маанилерди билдирет, азыркы учурда сейрек колдонуп, эскирген сөздөрдүн жана топонимдердин (Төрт-Күл) курамында кездешет [2. 100].

Дивани лугат-ат түрк жазма эстелигинде төрткүлгө маанилеш бучкаг атоосу жолугат. бучкаг - ааламдын төрт тарабынын бири. "йер бучкагы"-жер бөлүгү [5. 801. 2795].

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: Төрткүл. 1. Төрт бурч, төрт бурчтук. 2. коргон, чеп, сепил. 3. Байыркы шаардын, калктуу жерлердин урандысы деген маанилерди туюндурат [7. 528].

Кодекс Куманикуста: экинчи – экинчи; үчүнчи үлүш – үчүнчи үлүш; төртүнчи үлүш – төртүнчү үлүш деген иреттик сандагы аталыштар бар. Заттардын мындай сандык тартиби - иретти, катарды көрсөтөт.

Дивани лугат-ат түрктө мындайча берилет: Онго чейинки сандардын уңгусуна "н" андан кийин "ч" тамгалары кошулса, эреже боюнча, иреттүү сан атооч болот: "**икинч**" – экинчи, иреттик сан атооч [6. 42. 702]; "**үчүнч**" – үчүнчү [6. 42. 701]; "**төргинч**"-төртүнчү; "**бешинч**"-бешинчи дегендей. Бул ариптерди ондук сандын уңгусуна кошуу мүмкүн: "**онунч**"-онунчу; "**йигирминч**"- жыйырманчы (бул он тогуздан кийин келген сан деген сөз). Мисалы: "**онунч**" – онунчу. "**онунчу йармак**"- он сомдук (акча, тыйын) [6. 42. 713].

Бул мисалдардагы экинчи, үчүнчү, төртүнчү онунчу, жыйырманчы деген иреттик сандар эки, үч, төрт, он, жыйырма деген эсептик сандардан жасалган. Мында негиз сөз да, туунду негиз да сан атооч сөздөр, бир сөз түркүмүнө жатат. Эки, үч, төрт, он, жыйырма негиз сөздөрүнүн маанисине иреттик сандын жыйырманчы, онунчу деген маанилери кошулган б.а. негизги сандык мааниден иреттик сан мааниси жасалган. Иреттик маани негизги сөзгө толукталып, кошулган маани. Ошентип негизги сан менен туунду маанидеги сандын мааниси бирдей эмес болуп чыкты. Бул – мыйзамдуу кубулуш. Келтирилген мисалдар ушул принципти далилдеп турат. Демек туунду сан атоочтун б.а. негизги сөздүн мааниси ар убакта негиз сөздүн маанисинен кең болууга тийишпүү демекчибиз.

Кодекс Куманикуста: йарым – жарым өлчөм атоосу кездешет [2. 100]

Дивани лугат-ат түрктө: **йарым** - бөлүк, бардык нерсенин жарымы. "**бутык йарымы**"- бутактын бөлүгү. Негизги мааниси-жарылган.

Бир нерсенин теңи, экиге бөлүнгөн бир нерсенин бир бөлүгү, бир бүтүндүн орто жери же жартысы сыяктуу өлчөмдү туюндурат.

«Кодекс Куманикуста» кары, каруу ул аршун – каруу, каруу ал аршын (каруу аршын менен кездемени ченөөдө айтылган) өлчөм атоосу кездешет [2. 117]. Аршын дене мүчөсү менен аталган бир чыканак (болжол менен жарым метрге барабар эскиче өлчөөнүн узундук чени), кээ бир учурларда метрге жакын өлчөмдүк мааниде белгиленген. Аршын кыргыз элине да, кыпчактарга да чыгыш элдеринен кирген бөтөн сөз болгону менен, эки тилде тең төл сөзүбүздөй сиңип кеткен. Ал бир тилден экинчи тилге оошуп, сан түркүн фонетикалык, лексика-семантикалык өзгөрүүлөргө учурап, тарыхый сөздүктөрдө, көркөм чыгармалардын тилинде ж.б. узундук өлчөмдү туюндурган түшүнүк катары кеңири колдонулган. Аршындын узундугу азыркы, өлчөм менен айтканда - 71,12 см. туура келет. Бул болсо, метрге жакын узундук өлчөмү. Чыгыш өлкөлөрү менен кездемелерди соода-сатык мамилелеринде колдонулган узундук өлчөмүнүн бир түрү.

Жыйынтыктап айтканда, Махмуд Кашкаринин "Дивани лугат-ат түрк" жана "Кодекс Куманикус" жазма эстеликтери көөнөргүс тарыхый баалуулуктар. Кыргыз-кыпчак өлчөм атоолору айрым фонетикалык айырмачылыктар болбосо, жалпысынан бирдей маанини туюндурат. Бул тилдердин ортосундагы грамматикалык жана лексикалык окшоштуктардын проценттик катышы кыргыз жана алтай тилдериндеги окшоштуктардай эле жакындык абалында турат. Анткени кыргыз тили аглютинативдүү типтеги тилдердин катарында, алтай бүлөсүнө караштуу, түрк тилдер тобунун чыгыш-хунн тармагындагы кыргыз-кыпчак тобуна бөлүнүп, элибиз байыркы мезгилден бери өз эне тилинде сүйлөп келген. "Дивани лугат-ат түрк" жана "Кодекс Куманикус" тарыхый эстеликтери орто кылымда түрк элдеринин илими калыптанып, маданияты өскөн калктар болгондугун айгинелейт. Бул эмгектер ошол доордо эле лингвистика, тарыхый этнографиялык билимдер жогору өнүккөндүгүнөн кабар берет. Ал эми сандык маанидеги атоолор бардык мезгилде колдонулуп келген жана элдин өлчөө-ченөө муктаждыгын калыптандырган. Мындай лексикалык бирдиктер тилибизде сөздүк курамдын басымдуу катарын түзүп турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. Фрунзе, 1992. 3-б.
2. Коңурбаева Р. Э. "Codex cumanicus" (xiii-xiv к.) жазма эстелигинин кыргыз тилине катышы. Бишкек. 2011. 13-б.
3. М. Кашкари. Дивани лугат-т түрк (китепте) И. Абдувалиев. М. Кашкари жана анын сөздүгү. Бишкек, 2013. 10-б.
4. Муталибов С. М. Махмуд Кашкари Түркий сузлар (дивани лугат-ит түрк) Ташкент, 1960. 1-том. 66-б.
5. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Бишкек. 2011. 1-том.
6. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. Бишкек. 2013. 2-том.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек. 2016. 1-том